

„Nový“ nacionalismus?

Lenka Rovná

Koncem 20. století znovu ožívá nacionalismus v různých podobách: „... *pestrost a pluralita – také národní – se uznává za charakteristikon Evropy a stimul její slávy, třebaže nelze popřít ani podíl na jejích pádech.*“¹ Nacionalismus představuje snahu národů bez státu žijících převážně na periferii většího vícenárodnostního celku, či národů takto pocitujících svou pozici vůči němu o větší autonomii a v některých případech se objevuje směřování k úplnému oddělení a k vytvoření samostatného celku.²

Nacionalismus stál u kolébky balkánského konfliktu i dalších střetů postkomunistického světa. Rozmach nacionalismu v západním demokratickém světě, v době velkých integračních procesů tvořících Evropskou unii a NAFTA v Severní Americe, jaksí vybočil z předchozích konceptů nacionalismu. Odborníci zkoumající nacionalismus proto v mnohých případech adaptovali staré koncepce, či se snažili vytvořit nové k pochopení tohoto fenoménu na sklonku našeho století.³

Profesor Jan Křen přesně charakterizuje danou situaci: „*Téměř nepřehledná masa literatury k tomuto tématu neskýtá právě mnoho poznávacích jistot. Přesto však se značným stupněm jistoty lze přijmout poznatek, že nacionalismus je janusovský, dvouznačný, ne-li víceznačný, že není nacionalismus jako nacionalismus, v různých dobách a na různých místech, ale dokonce i ve stejné době a na témže místě.*“⁴

Devadesátá léta ještě zkomplikovala skutečnost, že se spolu s rozpadem Sovětského svazu, s oddělením jeho satelitů, se „sametovým rozvodem“ v Československu a s krvavým konfliktem v Jugoslávii opět najednou objevuje více nových či staronových nacionalismů. Velmi dobře vystíhl situaci Miroslav Hroch: „*Termín nacionalismus se dnes používá v tak rozmanitých souvislostech, že lze právem hovořit o naprosté konfuzi. Někdy se jím míní prostý »state of mind« v klasickém smyslu (H. Khon). Jindy označuje lidskou činnost, hnutí, politický zápas, někdy i ozbrojený boj. Někdy označuje prostou identifikaci s národem, jindy je omezen na projevy xenofobie... při »neutrálním« chápání nacionalismu bude »nacionalistou« právě tak příslušník zbraní SS, jako např. příslušník norského či polského odboje, středověký kronikář, stejně jako Le Pen.*“⁵

V kapitole, kterou v roce 1995 připsal Eric Hobsbawm do posledního vydání své knihy *Nations and Nationalism Since 1780*, označil tento autor nacionalismus koncem 20. století za již velmi nepodstatný vektor historického vývoje. Přesto připustil, že se nacionalismus rozbujel na východě po pádu komunismu. Za prvotní impulz však označil pád centralistické vlády v Moskvě a následně potom nástup nationalistické vlny v nástupnických státech i uvnitř Ruské federace. S údivem však poznamenal, že ještě silnější národnostní hnutí paradoxně zaznamenáváme na západě, kde tyto nálady podkopávají staré státní útvary, jakými je Velká Británie, Španělsko, Francie, dokonce i Švýcarsko a Kanada. „*Možné oddělení Skotska nebo Quebecu může být dnes diskutováno jako reálná možnost, což nebylo možné před dvaceti pěti lety.*“⁶

Anthony D. Smith, znalec problematiky nacionalismu, jeden z neplodnějších autorů zabývajících se tímto tématem, ve své poslední velké práci *Nations and Nationalism in Global Era* se značným překvapením, ale jistě i se zadostiučiněním poznamenal, že nacionalismus kvete v méně násilných formách, ale s velkou odvahou a odhodláním v nejvyspělejších průmyslových zemích – ve Francii, v Kanadě (Quebec), v Katalánsku a ve Spojených státech.⁷

Zůstává však otázkou, zda jde o znovuoživení či zda vůbec došlo k útlumu nacionalismu. Smith předpokládá, že tato hnutí, která mají své kořeny na počátku 19. století a jež své

manifesty psala na jeho konci (vznik hnutí za bretaňskou a vlámskou autonomii se datuje krátce po 1. světové válce, hnutí za autonomii Skotska působí od roku 1886 a Skotská národní strana od roku 1928, hnutí Basků vedené Sabinou Aranem bylo založeno v roce 1894 a katalánské hnutí v osmdesátých letech 19. století), zaznamenala určitý útlum během 2. světové války a po ní.⁸ Dá se předpokládat, že rasisticky a etnicky motivované hrůzy 2. světové války, stejně jako příznivý rozvoj v 50. a 60. letech „welfare state“ ve vyspělých zemích odradily tato hnutí od silnější artikulace svých požadavků.

Na politické scéně západní Evropy i Severní Ameriky se politické požadavky minoritních nacionalistických hnutí národů bez státu zvýrazňují až v šedesátých letech. Podívejme se, v jaké podobě, co zbylo a co nového se objevilo v jejich programech.⁹ Názory odborníků se velmi liší – od naprostého odsouzení¹⁰ až ke snaze pochopit a vysvětlit. Mnozí (např. Peter Alter nebo John Breuilly) se domnívají, že vůbec nejde o renezanci nacionalismu, ale že jde o projev regionalismu. Jde tedy o snahy periferie zlepšit své postavení vůči centru. Podobně uvažuje i Michael Hechter, jenž vztah centra a periferie vysvětluje „keltskou periferií ve Spojeném království“ a argumentuje, že všechna území nejsou do kulturního a ekonomického rozvoje centra zapojena rovnoměrně. Nerovnoprávný vztah periferie a centra vede k přesunu zdrojů směrem do centra. Tyto vnitřní kolonie se zpravidla liší svým náboženstvím, jazykem a etnicitou. Diskrepance mezi způsobem dělby práce i jejich výsledků a z toho vyplývající nižší statut periferie vůči centru pak vyvolává nacionalismus.¹¹

Toto zobecnění, stejně jako mnohá další, která platila pro 19. století, je velmi těžko možné automaticky použít pro současný vývoj. Především však proto, že starší stereotypy typu chudší periferie verus bohatší centrum nelze plně aplikovat na Skotsko, Katalánsko či Quebec. Podobně i ekonomické teorie založené na tvrzení, že malé státy jsou v hospodářské nevýhodě proti svým větším partnerům, často odporují uváděným statistickým údajům.¹² „Nový“ nacionalismus prožívá svou renezanci, či novou fázi svého vývoje právě v oblastech, které si vytvořily relativně silnou ekonomickou základnu a jejichž vztahy s centralistickým státem prošly značným ekonomickým a politickým sebezpotvrzením. Tyto společnosti představují moderní politické, ekonomické a občanské celky s historicky plně rozvinutou občanskou společností a se širokým kulturním zázemím.¹³

Nacionalismus je chápán jako odpověď na modernizaci společnosti (přesně v duchu Gellnerových představ). Pomáhá řešit dilema mezi kolektivním a individuálním, spojuje minulost a budoucnost, tradici a modernu, usmířuje univerzální s partikulárním.¹⁴

K vysvětlení nacionalismu národů bez státu ve vyspělém světě na konci 20. století často sahají jeho historiografové ke starým konceptům a snaží se je oživit jako v případě Khonova etnického verus občanského (demokratického a pokrokového verus reakčního a nedemokratického) nacionalismu.¹⁵ Toto striktní dělení však ani zdaleka neodpovídá skutečnosti. Ve východních nacionalismech najdeme mnoho prvků občanských, stejně tak v západním nacionalismu přežívají prvky etnického nacionalismu. Nemyslím si, že by slovenský podnikatel ve srovnání se skotským zemědělcem, který na Highlander Games hraje v kostkovaném kiltu na dudy, měl reprezentovat právě etnický reakční nacionalismus. Stejně tak nepovažují za regresivní snahu o udržení kulturních tradic. Anthony D. Smith výstižně napsal: „*Národ v této souvislosti představuje nesnadné, ale nutné spojení etnických a občanských prvků, vytvořených na byrokratické a lidově-profesní sociální základně.*“¹⁶

Lidé jsou podle Smithova názoru jedinci, členové společenství spojení různými vazbami zakotvenými v dějinách a ve sdílené kultuře, současně se těší právům občanů moderního národního státu, který představuje, obsahuje a chrání společenství. Nacionalismus národního společenství, územního společenství dějin a kultury je občanský, stejně jako etnický. Národ a jeho identita jsou vyjádřeny v autentické paměti, symbolech, mýtech, dědictví a kultuře lidí, kteří tvoří dějinné společenství, jehož elity (intelektuální i profesní) pečují o to, jak vtělit kulturní dědictví do kulturních a vzdělávacích institucí autonomního domova.¹⁷

Podle názoru Michaela Keatinga je občanský nacionalismus zakotven v teritoriálně definovaném společenství. Základní jednotku tvoří jednotlivec jako základ národa, práva jed-

notlivců se neodvozují od společné národnosti. Každé hnutí obsahuje prvky etnického i občanského nacionalismu. Občanský nacionalismus však oslovuje širší vrstvy obyvatelstva, protože z daného společenství v podstatě nikoho nevyklučuje. Přitom však postrádá emotivní náboj etnického nacionalismu.¹⁸

Ačkoli hovoříme stále více o úpadku národního státu, jeho překonání se, o globalizaci světa, jeho „amerikanizaci“ či „MacDonaldizaci“, národní stát zatím představuje sice diskutabilní, přesto však nejobecnější řešení existence a organizace lidstva. Úvahy o budoucím přežití či naopak neadekvátnosti národních států do budoucna musejí brát v úvahu následující argumenty:

* Národní státy zůstávají jedinými mezinárodně uznávanými strukturami politické organizace lidstva (což má i své mezinárodněpolitické zakotvení – např. Organizace spojených národů).

* Od roku 1991 vzniklo dalších osmnáct nových národních států.

* Historicky vznik nových národních států probíhal „ve vlnách“, většinou spojených s revolucemi či s válkami (1783, 1830, 1878, 1918, 1945...).

* Sociologicky můžeme národní státy rozdělit do mnoha skupin podle toho, jak početné je převládající etnikum.

* Politicky jsou národní státy rovněž velmi různorodé – od demokracií až po autoritářské režimy –, a to s různými právy pro minoritní etnika.¹⁹

Nové minoritní nacionalismy se snaží realizovat a materializovat své národní identity a mnohdy jim dávají přednost před státními identitami velkých celků, k nimž patří. Tyto občanské nacionalismy potom k dosažení svých cílů (což je větší autonomie či oddělení) mobilizují symboly a emoce, které jsou více vlastní etnickému nacionalismu. Vlají vlajky, hrají se hymny a srdce každého Skota se sevře, když William Wallace a jeho armáda v kiltech volá s hrčivým „r“ své jásavé „Freedom“ v hollywoodském provedení.

Vzhledem k mnoha novým fenoménům – k relativní ekonomické prosperitě, k vyspělé občanské společnosti, k úplné sociální struktuře, k vztahování se k národnostnímu státu v rámci větších integrovaných celků (Evropská unie, NAFTA atd.), jakož i k mnoha dalším – dochází Tom Nairn, stejně jako mnoho dalších odborníků k závěru: „*Nové politické hnutí... je v mnoha rysech podobné historickému nebo tradičnímu nacionalismu. Ale po mnohem podrobnějším zkoumání zjistíme, že má různé místo v dějinách a odlišný charakter i potenciál. Proto si zaslouží označení neonacionalismus spíše než nacionalismus.*“²⁰

Nový jev či spíše znovuobjevení nacionalismu v nové podobě si hledalo označení a vysvětlení. Objevují se takové pojmy, jako je „*etnická resurgence*“ či „*periferální politizace*“, „*le possée régionaliste: l'Etat-nation en question*“, nebo dokonce zcela lakonicky „*rozpad Británie*“.²¹ Separatismus zpochybňoval legitimitu dobře zavedených státních celků.²²

Jak můžeme objasnit tyto jevy? Kdo zklamal? Příčin je samozřejmě více. Zklamal stát, ekonomika i společnost. Stát se centralizoval, byrokraticky zbytněl a odlišil se. Při nedostatku participace více pociťovaly své odsouvání na periferii právě minoritní skupiny. V politických systémech dvou hlavních politických stran zájmy menšin zůstaly opomenuty, a proto se dostávalo větší podpory minoritním stranám.²³

Ekonomické klíše o rozrůstajícím se nacionalismu v případě zaostalejší periferie vis-à-vis vyspělému centru patří rovněž do 19. století. V období po 2. světové válce se totiž menšiny ve vyspělých zemích dostaly spíše do role příjemců při hospodářském rozdělování. Situace se začala měnit v šedesátých letech, kdy se jejich ekonomická situace relativně stabilizovala a kdy se začínal prosazovat názor, že by ekonomická prosperita mohla být ještě výraznější při plné samostatnosti.²⁴

Minoritní nacionalismus rovněž odrážel krizi společnosti jako takové, stoupající nespokojenost se státem a s hlavními politickými stranami, větší mobilitu, mizení tříd a s tím spojené větší atomizování společnosti, volání po hledání kořenů jako zdroje kontinuity a identity, tedy protipólů hodnot nabízených konzumně zaměřenou liberální tržní ekonomikou.

Ideologická výbava minoritního nacionalismu tedy kombinuje již stará témata společnosti, společného dědictví a kultury a připojuje další nová, spojená s ekonomickou prosperitou, s demokratickou kontrolou a s participací.²⁵

Na scénu se vracejí též témata spojená s identitou. K této problematice K. Mercer poznamenává: „*Identita se stává tématem, když je v krizi, když něco, o čem jsem se domnívali, že je dané, stabilní a neměnné, je zaměněno zkušeností pochyb a nejistoty.*“²⁶ Národní identita se stává velmi problematickým fenoménem. Velké státní identity „korodují“ a podléhají globalizaci, stejně jako nadnárodním korporacím. Proto globalizace posunuje zájem sociologů, historiků i politologů od pojmu společenství jako ustáleného sociálně-ekonomického a kulturního systému. Konvenční státní identity však nenahrazuje kulturní homogenizace, v níž každý nabyvá postmoderní globální identity, žíví se hamburgery u MacDonalda, obdivuje v kině Brada Pitta či Leonarda di Capria a poslouchá Spice Girls. Lidé jsou tak na sklonku našeho století konfrontováni s různými identitami na mnoha úrovních – od globální, národní až po skupinovou atd. –, které je oslovují a z nichž si potom vybírají.²⁷ Jedinec může být současně křesťan, Evropan, Skot i Highlander.

Ve vytvoření (staro)nového fenoménu „nového“ nacionalismu sehrály důležitou roli sociální posuny ve struktuře společnosti šedesátých let, které vytvořily nové střední vrstvy profesní inteligence, techniky, administrativu, manažery, a to většinou z veřejného sektoru, který se rozrostl po 2. světové válce.²⁸

Nový nacionalismus a národy bez státu

Pro zjištění specifiky i společných rysů vývoje národů bez státu i jejich emancipačních snah je potřeba stanovit kritéria analýzy. Při komparaci těchto kritérií pak odhalíme jejich podobnosti i odlišnosti, které nám pomohou k jejich lepšímu pochopení a objasnění. Pro pochopení celku není možné se omezit na fázi tzv. „nového“ nacionalismu, tedy období zhruba od šedesátých let 20. století, ale je nutné zmapovat i období starší, které vyjasňuje rovněž existenci samostatného státního celku (pokud byl vytvořen), ztrátu samostatnosti, vztah periferie k centru, jakož i vznik a rozvoj národního hnutí. Souhlasila bych zde s názorem Miroslava Hrocha a snažila se být skutečně velmi opatrná při použití pojmu nacionalismus ve snaze o pochopení emancipačních snah národů bez státu (například Skotů a Quebečanů), tedy hnutí za větší národní samostatnost v jeho různorodých podobách.²⁹

Od stejného autora si můžeme vypůjčit i periodizaci či – lépe řečeno – označení určitých fází emancipačních snah. Já bych však fázi A předřadila fázi O samostatného vývoje a rovněž i ztráty této samostatnosti, jež určitě hrála roli ve vztazích minoritního národa a státního celku.

Fáze A tak zahrnuje období, v němž se aktivisté národního hnutí zaměřili na učené zkoumání lingvistických, historických a kulturních atributů svého národa, a to ve snaze dodat mu sebevědomí a ukázat na jeho kulturní plnohodnotnost ve vztahu k centru i v mezinárodněpolitických souvislostech bez toho, aby vznášeli politické požadavky.

Fáze B zastihuje již novou generaci patriotů, kteří se snaží přesvědčit co největší počet spoluobčanů stejného etnika o nutnosti vytvořit projekt budoucího národa.

Fáze C zkoumá většinu populace ve fázi, kdy sdílí společnou národní identitu jako specifickou hodnotu a kdy lze hovořit o masovém hnutí.³⁰

K lepšímu pochopení šancí těchto národních hnutí doporučuje zmíněný autor obrátit pozornost na některé objektivní i specifické okolnosti:

- na politický systém, v němž se vytvořila fáze B a C;
- na sociální strukturu nedominantní etnické skupiny;
- na historickou zkušenost tohoto etnika.³¹

Pro ilustraci pojmu „nový“ nacionalismus můžeme vybrat komparaci dvou národů bez státu – Skotů a Quebečanů –, národů, které se vyznačují historicky dlouhodobou snahou určitě části obyvatelstva o oddělení, v každém případě však o získání větší autonomie

vzhledem k centru. Quebečané hovoří o „distinct society“ (zviditelněné, uznané společnosti), Skotové o devoluci. Oba zmíněné národy se liší mnoha specifikami, mnohé mají společné. K nejvýraznějším společným rysům patří „britské dědictví“, oba uvedené národy sdílejí tuto historickou zkušenost. Jsou také součástí větších celků – Skotsko Evropské unie a Quebec NAFTA. Zároveň patří i k průmyslově nejvyspělejším zemím světa, ke skupině G-7, stejně jako k NATO.³² Obě země od 18. století žijí v ekonomickém prostředí liberalismu a tržní ekonomiky.

K tomu, aby v těchto zemích vznikl „nový“ nacionalismus a aby se obnovila snaha o větší emancipaci vzhledem k centru, se vytvořily určité faktory, které popsal David McCrone:

- * koherentní občanské společnosti, které nejsou plně samostatné, ale dosáhly nezanedbatelného stupně samostatnosti;

- * komplexní vztah mezi kulturním a politickým nacionalismem, zdůraznění „občanského“, nikoli „etnického“ nacionalismu, důraz na teritoriální vazby místo na „vazby krve“;

- * vícenárodní identita jako rys politické identity, Skotové jsou v případě potřeby i Brity, Quebečané Kanaďany;

- * relativně bohaté prosperující oblasti;

- * progresivní politické a ekonomické aspekty převažují nad konzervativními, podoba hnutí je sociálnědemokratická nebo liberální;

- * různé ideologické elementy jsou míchány a mobilizovány – levice/pravice, lokální/globální, korporatismus/neoliberalismus, separatismus/autonomie;

- * měnící se různorodá sociální základna;

- * hnutí za samosprávu není výhradně vázáno na podporu politické strany, převažuje strategické volení;

- * národně zaměřené politické strany/hnutí jsou relativně mladé, pocházejí ze druhé poloviny 20. století;

- * nejasnost cílů, ambivalentní termíny – *home rule*, *autonomisme*, *souveraineté-association*, *consociation*;

- * ambivalence v označení hnutí – regionalismus, regionální nacionalismus, „nový“ nacionalismus;

- * mnohočetná geometrie moci: třídídimenzální vedení politických diskuzí: národ – stát – suprstát (Evropská unie, NAFTA).³³

Quebečané, kteří v referendu o případném osamostatnění v říjnu 1995 jedním procentem rozhodli o setrvání v kanadské federaci, se nevzdali uspořádání nového referenda. Skotové si v referendu odhlasovali znovuoustavení skotského parlamentu s právem vybírat daně. Moderní občanské společnosti, západní demokracie jsou podrobeny zkoušce schopnosti akomodovat národní ambice národů bez státu v jejich občanské i etnické podobě. Dějiny nacionalismů ještě nekončí...

¹ Křen, J.: Nacionalismus a patriotismus? Dějiny a současnost, 2/1998, s. 5.

² Jestliže ještě na počátku 1. světové války existovalo 62 nezávislých států na celé zeměkouli, v roce 1946 jich bylo již 74 a dnes je jich 193. Viz Little Countries, Small But Perfectly Formed. The Economist, January 3rd, 1998, s. 63.

³ Viz Watson, M.: Conclusion: the 1970s, 1980s and beyond. In: Watson, M. (ed.): Contemporary Minority Nationalism. Routledge, London 1990, s. 195–220.

⁴ Křen, J.: cit. stať, s. 5.

⁵ Hroch, M.: Nevítaná identita – nacionalismus jako odkaz komunismu? Mezinárodní vztahy, 4/1997, s. 52.

⁶ Hobsbawm, E.: Nations and Nationalism Since 1780. University Press, Cambridge 1995, s. 168–169.

⁷ Viz Smith, A. D.: Nations and Nationalism in Global Era. Polity Press, Cambridge 1995, s. 42–43.

⁸ Viz tamtéž, s. 52.

⁹ Viz Keating, M.: Minority Nationalism and the State: the European Case. In: Watson, M. (ed.): cit. dílo, s. 174–194.

¹⁰ Viz Hobsbawm, E.: cit. dílo, s. 164.

¹¹ Viz McCrone, D.: In and Out of the State: The Rise and Rise of Neo-Nationalism. In: The Sociology of Nationalism: Tomorrow's Ancestors. Rukopis pro Routledge, London 1998, s. 3–5.

¹² Viz Mau, T.: Nationalism in Quebec and Scotland: A New Strategy for a New Age. The Oxford International Review, Summer Issue, 1996, s. 65–69. Argument, že větší znamená bohatší, platí jistě v případě Spojených států a Japonska, nikoli však již v případě Indie, Nigérie a Bangladéše. V tabulce deseti nejbohatší států světa (měřeno hrubým národním důchodem na jednoho obyvatele) figuruje i Nizozemsko a Belgie, největší příjem na jednoho obyvatele na světě má Lucembursko. Viz Little Countries, Small But Perfectly Formed, cit. dílo, s. 63–64.

¹³ Viz Paterson, L.: Does Nationalism Matter? Scottish Affairs, No. 17, autunn 1996, s. 112–119.

¹⁴ Viz Keating, M.: Nation Against the State, The New Politics of Nationalism in Quebec, Catalonia and Scotland. MacMillan Press, London 1996, s. 2.

¹⁵ Viz Hroch, M.: cit. stať, s. 52.

¹⁶ Smith, A. D.: cit. dílo, s. 100.

¹⁷ Viz tamtéž, s. 99–100.

¹⁸ Viz Keating, M.: Nation Against the State, The New Politics of Nationalism in Quebec, Catalonia and Scotland, cit. dílo, s. 6–7.

¹⁹ Viz Smith, A. D.: cit. dílo, s. 103–105.

²⁰ Nairn, T.: The Break-up of Britain. London 1977, s. 127. In: McCrone, D.: cit. dílo, s. 6.

²¹ Viz Watson, M.: cit. dílo, s. 195.

²² Viz Marco, J.: Equality and Difference: Political and Legal Aspects of Ethnic Group Relations. In: Wiener Internationale Begegnung zu aktuellen Fragen nationaler Minderheiten. N. P. Engel Verlag, Kehl, Strassburg, Arlington 1997, s. 67–97.

²³ Viz Moreno, L., Arriba, A.: Dual Identity in Autonomous Catalonia. Scottish Affairs, No. 17, autunn 1996, s. 78–97.

²⁴ Viz Mau, T.: cit. stať, s. 65.

²⁵ Viz Watson, M.: cit. dílo, s. 199.

²⁶ Mercer, K.: Welcome to the jungle: identity and diversity in the post-modern politics. In: Rutherford, J.: Identity: Community, Culture and Difference. London 1990. Viz též McCrone, D.: Autonomy and National Identity in Stateless Nations: Scotland, Catalonia and Quebec. Scottish Affairs, No. 17, autunn 1996, s. 43.

²⁷ Viz McCrone, D.: Autonomy and National Identity in Stateless Nations: Scotland, Catalonia and Quebec, cit. stať, s. 44.

²⁸ Viz Watson, M.: cit. dílo, s. 199.

²⁹ Viz Hroch, M.: National Self-Determination from a Historical Perspective. In: Periwal, S. (ed.): Notions of Nationalism. Central European University Press, Budapest, London, New York 1995, s. 66.

³⁰ Viz tamtéž, s. 67.

³¹ Viz tamtéž, s. 68.

³² Viz Meadwell, H.: Breaking the Mould? Quebec Independence and the Secession in the Developed West. In: Periwal, S. (ed.): cit. dílo, s. 129–161. Viz též Brand, J.: Scotland. In: Watson, M. (ed.): cit. dílo, s. 24–37. Viz rovněž Macmillan, M.: Quebec. In: Watson, M. (ed.): cit. dílo, s. 117–134.

³³ Viz McCrone, D.: In and Out of the State, The Rise and Rise of Neo-Nationalism, cit. dílo, s. 7–8.

Poznámka: Stať je součástí rozsáhlejší studie Nacionalismus v historické perspektivě, jejíž první část pod názvem Národ, nacionalismus a emancipační snahy byla uveřejněna v časopise Mezinárodní vztahy, 4/1998, s. 47–54.